

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРИЎ
МИНИСТРЛИГИ

ЎЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКІС МӘМЛЕКЕТЛИК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫ

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРИЎ
МИНИСТРЛИГИ

**«ЭКОЛОГИК МУВОЗАНАТНИ САҚЛАШ,
ЧИҚИНДИСИЗ ТЕХНОЛОГИЯ ИШЛАБ ЧИҚИШ,
БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ
МУАММОЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ» МАВЗУСИДАГИ
РЕСПУБЛИКА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРИ**

**«ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТЕҢ САЛМАҚЛИКНЫ САҚЛАЎ,
ШЫҒЫНДИСЫЗ ТЕХНОЛОГИЯ ИСЛЕП ШЫҒЫЎ,
ТУРАҚЛИ РАЎАЖЛАНЫЎДА ТӘЛИМ-ТӘРБИЯ
МАШҚАЛАЛАРЫ ҲӘМ КЕЛЕБЕГИ» АТАМАСЫНДАҒЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ИЛИМИЙ-ӘМЕЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРИ**

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРИЎ
МИНИСТРЛИГИ**

**ЎЖИНИАЗ АТЫНДАҒЫ НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫ**

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

**«ЭКОЛОГИК МУВОЗАНАТНИ САҚЛАШ,
ЧИҚИНДИСИЗ ТЕХНОЛОГИЯ ИШЛАБ ЧИҚИШ,
БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШДА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ
МУАММОЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ» МАВЗУСИДАГИ
РЕСПУБЛИКА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРИ**

**«ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТЕҢ САЛМАҚЛИЛЫҚТЫ САҚЛАЎ,
ШЫҒЫНДЫСИЗ ТЕХНОЛОГИЯ ИСЛЕП ШЫҒЫЎ,
ТУРАҚЛИ РАЎАЖЛАНЫЎДА ТӘЛИМ-ТӘРБИЯ
МАШҚАЛАЛАРЫ ҲӘМ КЕЛЕШЕГИ» АТАМАСЫНДАҒЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ИЛИМИЙ-ӘМЕЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРЫ**

**НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
2013**

Отенов Т.О., Гроховатский И.А., Отенова З.Т. Выращивание айланты высочайшего (китайский ясень) - (<i>ailanthus altissima mill.</i>) swingle в низовье Амударьи	84
Utemuratov B.B., Tajetdinov N.D., Jan'abaev A. Nukus shahri sharoitida sharq tuyasi (<i>Thuja orientalis</i>) o'simligining bioekologik xususiyatlari va ahamiyati	85
Отенов Т.О., Арзиев Д.А., Отенова Ф.Т. Биоморфологические особенности и хозяйственное значение робинии ложно-акация (<i>Robinia pseudoacacia l.</i>) в условиях Каракалпакстана	86
Ажиниязов Б.К. Производства серых шкур в каракулеводстве республики Каракалпакстан	87
Торениязова С.Е., Юсупов Р.О., Төрениязова Л.Е. Полиз экинлари хосиласига таъсир этадиган экологик омиллар	88
Матуразова Э.М., Ташимов Р.Р., Казакбаев С.К. Проблема обеспечения био- и экологической безопасности в условиях Каракалпакстана	89
Tajetdinov N.D., Saytova A.K., Utemuratov B.B. Anjir o'simligining dorivorlik xususiyatlari	90
Курбаниязов Б.Т. Нукус шаҳрини кўкаламзорлаштиришда манзарали дарахларнинг ўрни	91
Tajetdinov N.D., Saitova A.K., Arepbaev I.M. Qulupnay o'simligining dorivorlik va bioekologik xususiyatlari	91
Бегжанов М.К., Матрасулов Ф.Ж. Асалнинг фойдали хусусиятлари	92
Матрасулов Ф.Ж., Бегжанов М.К. Объект материаллари кемирувчиларидан назорат қилиш ..	93
Мамбетуллаева С.М., Икметуллаева Г., Казакбаев С. Загрязнение атмосферного воздуха как фактора риска заболеваемости органов дыхания у детей	94
Төрениязов Е., Елмуратов Э., Абдимухамедалива И. Жәнликлердин энтомофаг түрлеринен нәтижели пайдаланыў жоллары	95
Халмуратов П., Уразымбетова М. Доривор ўсимликларни муҳофазо қилиш ва улардан самарали фойдаланиш	96
Ибрагимов М.Ю., Атамуратова С.Б. Эмиўдарьяның төменги аймақларында палыз өсимликлериниң морфологиялық хәм биологиялық өзгешеликлери	97
Мамутов Н.К., Бахиева Л.А., Курбанова А.И. Водная растительность Южного Приаралья как биодикаторы антропогенного загрязнения	98
Мамбетуллаева С.М., Матчанов А.Т., Аташов А.Ш. Реакция системы внешнего дыхания у школьников на различные виды нагрузки в условиях Каракалпакстана	99
Sultanova O., Yuldashova A., Eshmuratov R.A. Qoraqalpog'iston sharoitida ayrim em-xashak o'simliklari introduksiyasi	100
Ўроқов С.Х., Атаева Ш.С. Маржумакнинг «Крупинка» нави хосилдорлигига экиш ва азот меъёрларининг таъсир	101
Eshmuratov R.A., Yuldashova A., Bekbaulieva A. Florami'zdg'i' paydali' jabayi' wo'simliklerdi ma'deniylestiriw-introduksiya qiliw	102
Төрениязова В., Оразбаев Т., Ешжанов К. Асал ширали ўсимликлар ҳақида	103
Оразбаев Т., Төрениязова В. Тўқайзорларда учрайдиган доривор ўсимликлар	104
Мамбетуллаева С.М., Сейтназарова Т.Е. О влиянии на здоровье населения качества хозяйственно- питьевого водоснабжения и основные пути его оптимизации	105
Утемуратова Г.Б., Реймова С.У., Кошжанова Р.Е. Многочисленность, значение и охрана костистых рыб	106
Ибрагимова Р.М., Арепбаев И.М., Кошжанова Р.Е. Термитлердин тарқалыў хәм олардың келтиретуғын зыяны	107
Abdullaeva G., Baltabaev M. Xona o'simligi limonni ustirish uslubi	108
Xasanova G', Eshmuratov R.A., Eshmuratov Sh.A. Qoraqalpog'iston sharoitida introduksiya qilingan ayrim dorivor o'simliklar	109
Atamuratov R.A., Sadikov D., Madiyarov I. Shaftolli o'simligining biologiyasi	109
Sobirov M.M., Uzaqbaev Q.K. Tabiat bilan jamiyat urtasidagi o'z-aro munosabatlar keskinlashishi va uning oqibatlari	111
Uzaqbaev Q.K., Sobirov M.M., Xidirbaeva N. Biologik resurslarni muhofaza qilishning huquqiy asoslari	112
Серекеева Г.А., Ешжанов К.Ж., Давлетмуратова В.Б. Ареалогический анализ флоры Букантау	113

органов дыхания у детей, проживающих в неблагоприятных экологических условиях Каракалпакстана. Выявлено, что в случае загрязнения атмосферного воздуха общетоксического веществами на уровне 2-4 ПДК в наиболее чувствительных детских контингентах наблюдаются нарушения функционального состояния сердечно-сосудистой, нервной и дыхательной систем, при увеличении уровня загрязнения констатируется повышение частоты распространения множественной и соединительной хронической патологии.

Таким образом, комплексная оценка и возможность мониторинга сочетанного влияния загрязнителей атмосферного воздуха и основных параметров погодных условий на заболеваемость органов дыхания у детей позволит рационально и обоснованно учитывать экологические особенности территории Республики Каракалпакстан для организации профилактических мероприятий и охраны здоровья детей, что, несомненно, актуально в настоящее время.

УДК: 635.575.

ЖӘНЛИКЛЕРДИҢ ЭНТОМОФАГ ТҮРЛЕРИНЕН НӘТИЙЖЕЛИ ПАЙДАЛАНЫҢ ЖОЛЛАРЫ

Е.Ш.Төрениязов — а-х.и.д., профессор, Э.Ф.Ешмуратов — асс., И.Ж.Абдимухамедалиева — асс.
Таш МАУ Нөкис филиалы

Ауыл хожалығы егинлеринен жокары зүрәәт алыӯда оның зыянкеслерине қарсы өткерилетуғын гүрес илажларын берилген усыныслар тийкарында алып барыӯ талап етиледи. Себеби усындай зыянкеслердиң тәсиринен хәр жылы егинлердиң өнимдарлылығы 30-40 % кемейип кететуғынлығы белгили. Бундай зыянлы факторларға қарсы гүрес илажларын алып барыӯда бүгинги күнде тәбиятта сол зыянкеслер менен бирге жасап атырған жәнликлердиң (энтомофаглар) түрлеринен нәтийжели пайдаланыӯ ең әхмийетли илажлардан есапланады. Себеби атызлардағы биологиялық организмлердиң көп түрлиги, олар арасындағы азықланыӯ шынжырынан нәтийжели пайдаланыӯ экологиялық тең салмактылықты сақлаӯдың бирден бир илажы болып табылады. Сәнлықтанда ауыл хожалығы егинлеринде пайда болатуғын зыянкеслердиң санын кемейтирип туратуғын хан қызы, ихневмонид, апантелес, сирфид шыбыны, галлицлер, тахина шыбыны, стеторус қоңызы, жужелица, стафилинид, трихограмма, бракон, алтынкөз, энкарзия х.т.б. түрлеринен тәбийғый биологиялық фактор ретинде нәтийжели пайдаланыӯ талап етиледи.

Ауыл хожалығы егинлериниң зыянкеслери арасында кәуипли есапланған совкалардың мәйеклерине қарсы тәбиятта тарқалған әуладларына қосымша биологаторияларда көбейтирилген трихограмма энтомофагын қолланып биологиялық гүрес илажлары алып барылғанда биологиялық пайдалылығы 70-75 % жететуғынлығы анықланған.

Трихограмма (*Trichogramma evanescens* West.) перде канатлылар (Hymenoptera) топарынын трихограммалар (*Trichogrammatidae*) туғысына кирип, совкалар, мөллердиң мәйеклерине өзлериниң мәйеклерин қойып, шыққан куртлары сол жәнлик мәйеклериниң ишине кирип азықланып жоқ етеди. Ержеткени 0,35-0,36 мм., рени сарғыш, қоңыр яки қаралтым, аяқларының ушлары 3 бөлимли, муртшаларының ушлары тармақланған. Мәйеги гүмбез сыяқлы, 2 қабаттан ибарат. Сыртқы хорион, ишкиси сарыӯыздан турады. Курты ақ реңли, денеси майда, үш жасты жасайды. Толық азықланған куртлары сол орында қуӯыршаққа айланып, 5-7 күнде келеси әулад ержеткенлери ушып шығып, атызға тарқалығын даӯам етип, зыянкеслердиң санын кемейтириӯ арқалы өзлериниң саны көбейип барады.

Энтомофаг атызда совка мәйеклери пайда болғанда гектарына 200 000 дана есабында биринши рет 60 000 дана, екинши рет 3-4 күн соң 80 000 дана, үшінши мәрте 4-5 күн өткерип, жәнеде 60 000 дана муғдарында атыздың 100 орнына (аралығы 10 метрден) бир тегис жиберип шығылады.

Бракон (*Bracon hebetor* Say.) пердеканатлылар (Hymenoptera) топарынын браконидлер (*Braconidae*) туғысына кирип, ержеткени денеси 2,0-2,5 мм, ени 1,6 мм, қызғыш қоңыр реңли, аналығының қарын бөлиминде мәйек қойыӯға арналған өсимшеси бар жәнлик. Мәйеклери созыңқы цилиндр тәризли узынлығы 0,4-0,5 мм, ени 0,2 мм. рени дәслеп ақшыл, соң сарғышқа өзгереди. Курты үш жасты жасап, аяқсыз, денеси сегментлерден ибарат, жақлары орақ сыяқлы қайрылған, үлкенлиги 3-4 мм. рени ақшыл. Биологаторияда көбейтирилген бракон атызда совкалардың куртлары пайда болып, жасы ортадан асканда санына байланыслы 1 20; 1 10; 1 5; (курт бракон) схемасында вегетация дәуиринде бир неше мәрте қайталап тарқатылып барылады. Энтомофагдың раӯажланыӯ жағдайындағы айырмашылық таманы сонда, аналығы жемтигине арнаулы суйықлық пенен тәсир етип, оны ләң халына келтиреди хәм денесине мәйеклерин қояды. Мәйектен шыққан куртты жемтиги куртларының ишине кирип азықланып, раӯажланып оны набыт етеди хәм усы

орыннан энтомофагтын келеси әулады ержеткенлери ушып шығып, атызға тарқалып, зыянкеслердин санын кескин кемейтиреді.

Алтынкөз (*Chrysopa cornea* Steph.) тор қанатлылар (*Neuropteri*) топарына кирип, куртлары шырынжалар, совка, мөлтердин, мейеклери, киши жастағы куртларын тугып алып азықланып, олардың санын кемейтирип барады. Энтомофагтын ержеткени ашық-көкшил, алтын сыяқты көзлери, күшли раўажланған қанатлары бар жәнлик, қанатларын жайғанда 19-50 мм келеді. Мейеклерин узынша жишелер ушына қойып, дәслеп ашық-көк, соңынан рени әсте қараўытады. Куртлары узынша денсли, көкирек бөлими жуўан, қарын бөлими ақырына қарай жишишкерген. Рени қаралтым сур, көкиректеги аяқлары жақсы раўажланған. Жоқары жастағы куртлары өзлеринен бөлинип шыққан жишелерден исленген пиллениң ишинде ашық типтеги куўыршаққа айланады. Биологаторияда өршитип таярланған энтомофаг зәрүрлигине байланыслы ержеткен, мейек хәм курт фазаларында гектарына 500-1000 дана есабында ерте бәхәрден баслап атызларда шырынжалар пайда болыўдан тарқатыў әмелге асырылады.

Солай етип, атызларда тарқалған энтомофаглардың бир бөлегин биологаторияларда көбейтирилип, зыянкеслердин түрлери, раўажланыў жағдайларына байланыслы қолланылып зыянкеслерге қарсы гүрес илажларын алып барыўдың илимий тийкары биологиялық факторлардан нәтийжели пайдаланыўдағы әхмийетли илаж екенлигин дәлиллейди. Бундай тәртипте зыянкеслерге қарсы гүрес илажлары алып барылғанда басқа гүрес илажларына салыстырғанда экологиялық жақтан таза болыўынан тысқары экономикалық жақтан пайдалы екенлигин көрсетеди.

Усыларды есапка алып, бул тараў бойынша таярланып атырған қәнигелердин билимин биологиялық факторлардан нәтийжели пайдаланыўды едеде жақсылаў талап етип турғанлығын көрсетеди. Талапты тез ўақытта орынлаў мақсетинде оқыў бағдарламасына айырым қосымшаларды киритиў, жоқары оқыў орынларында билим бериўди жаңа технологиялар тийкарында алып барыў керек.

UDK: 58.006:502.75

DORIVOR O'SIMLIKLARNI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH

P.Xalmuratov — b.f.n., dotsent. M.Urazimbetova — talaba
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

O'simliklar dunyosining shifobaxshlik xususiyatlarini insonlar qadim zamonlardan beri bilishgan va zarur vaziyatlarda turli kasalliklarni davolashda foydalanishgan.

O'tmishdagi buyuk daxolarimiz Abu Ali Ibn Sino, Abu Bakr ar-Roziy, Beruniylar o'z zamonasida bemorlarni mavjud dorivor o'simliklar bilan davolaganlar. Hozir ham xalqimiz orasida dorivor, shifobaxsh o'simlik vositalariga qiziqish xamon katta. Farmatsevtika va ilmiy meditsinada turli o'simliklardan xilma-xil dori vositalari tayyorlanadi va ulardan bemorlarni davolashda foydalaniladi.

Ma'lumki, mamlakatimiz hududida juda ko'p miqdorda turli dorivor o'simliklar o'sadi. Shuning uchun ham o'rmonlarni muhofaza qilish ularda yovvoyi holda o'sadigan dorivor o'simliklarni muhofaza qilish muhim ahamiyatga ega. Tabiatni, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy boyliklardan to'g'ri va oqilona foydalangan holda, ularni kelgusi avlodlar uchun saqlab qolish zarurligi bizning asosiy qonunimiz - Respublika Konstitutsiyasida o'z aksini topgan.

Dorivor o'simliklar boyliklarini qayta tiklash, asrab avaylash va muh'ofaza etish uchun quydagi keltirilgan bazi bir muh'im h'isoblanadigan shartlarini bajarish maqsadga muvofiq bo'ladi.

-o'simliklarning barcha belgi va xususiyatlarini yaxshi bilish.

-o'simliklarni sindirib, ildiz yoki ildizpoyasi hamda tugunaklari bilan sug'irib olmaslik.

-o'simliklarni ildizi yoki piyozlari tayyorlanayotgan bo'lsa, ularning h'ammasini qazib olmasdan, balki oralatib yig'ishtirish.

-urug'ini sut davrida, mevasi pishmasdan yig'ishtirmaslik

-etishgan urug' h'amda mevalarni oxiriga qadar qoldirmasdan terib olmaslik

gullab turgan yoki urug'lagan o'simliklarni yalpi yig'ishtirmaslik ularning 30-40 foizini qoldirish shart.

-yig'im -terim o'tkaziladigan maydonlarni har ikki besh yilda almashtirib turish

-kasallangan h'amda zararlangan o'simlik turklarini termaslik, ularga qarshi tadbiriy choralar ko'rish

-noyob o'simlik boyliklarini saqlash maqsadida qo'riqxonalar tashkil etish, shu joylarda chorva mollarini boqmaslik hamda yem -xashakni o'rib olmaslik va h'akazo Shifobaxsh o'simliklar xom ashyosini ekologik jih'atidan toza zararlanmagan tabiiy maydonlarda o'sadigan h'amda ekinga aylantirilgan yerlarda o'stirilgan o'simliklardan yig'ishtirish lozim.

- Dorivor o'simlik mahsulotlarini o'z vaqtida to'g'ri va kerakli miqdorda tayyorlash, to'g'ri quritish va